

«Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті»

Коммерциялық емес акционерлік қоғамы

Қазақ тілі және мәдениеті кафедрасы

Сабактың тақырыбы: Мәтін түрлері.

Дәріс оқушы: доцент Қалыбекова Қаламқас Сағындыққызы

Қ а р а ғ а н д ы , 2 0 2 5

01

Қайырлы күн, құрметті студенттер!

Бүгінгі сабағымызды бастаймыз.

Сабақтың тақырыбы – Мәтін түрлері.

Сабақ барысында біз негізгі ұғымдармен танысып,
тәжірибелік тапсырмалар орындаймыз.

Назар қойып тыңдауларыңызды сұраймын!

Сабақтың мақсаты:

Мәтіннің түрлерін (әңгімелеу, сипаттау, пайымдау) ажырата білуге үйрету. Әр мәтін түрінің құрылымдық, тілдік ерекшеліктерін меңгерту.

Студенттің ойды жүйелі, дәйекті, мазмұнды жеткізе алу дағдысын қалыптастыру.

Коммуникативтік қабілетті жетілдіру арқылы жазба және ауызша тіл мәдениетін дамыту.

Мәтін түрлерін түрлі өмірлік және кәсіби жағдайларда орынды қолдануға дағдыландыру.

1-тапсырма. Мәтінді мәнерлеп оқыңыз.

Мәтін және оның түрлері

Мәтін – бірнеше сөйлемдерден құрылған белгілі бір ойды, оқиғаны білдіреді. Мәтінде оқиға – хабарланады, баяндалады, әңгімеленеді, ал құбылыс – сипатталады, суреттеледі. Ол – өзара байланысқан сөйлемдерден, абзацтардан тұрады. Оған ат қоюға, жоспар құруға болады. Оның басталуы, кіріспе негізі, соңы болады. Тақырып – мәтінде баяндалатын оқиға мен ойдың түйіні. Мәтінге әңгіме, өлең, жыр, ертегі сияқты жанрлар жатады.

Тіл білімінде мәтін – адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі формасы ретінде қарастырылады. Ол ойды жеткізудің, ақпаратты сақтаудың әрі таратуының басты құралы болып табылады. Мәтіндер мазмұнына, құрылымына және мақсаттық бағытына қарай бірнеше түрге бөлінеді. Ең кең таралған үш түрі – **әңгімелеу, сипаттау және пайымдау мәтіндері.**

03

Мәтіннің жалғасы:

Әңгімелеу мәтіні – белгілі бір оқиғаның уақыт пен кеңістік аясында дамуын баяндайды. Онда іс-әрекет, оқиға желісі, кейіпкерлердің әрекеті көрініс табады. Мысалы, тарихи деректерді баяндауда немесе көркем шығармаларда әңгімелеу мәтіні кеңінен қолданылады.

Сипаттау мәтіні – заттың, құбылыстың, адамның немесе табиғаттың ерекшелігін бейнелі түрде суреттеуге негізделеді. Бұл мәтінде нәрсенің сыртқы белгілері, ішкі қасиеттері, сапалық ерекшеліктері айқындалады. Мәселен, ғылыми сипаттамада объектінің құрылымы мен қызметі дәл көрсетілсе, көркем сипаттауда бейнелілікке көбірек мән беріледі.

Пайымдау мәтіні – ойды дәлелдеу, қорытынды жасауға бағытталған түрі. Мұнда пікір айтылады, салыстыру жасалады, логикалық байланыстар беріледі. Пайымдау мәтіні ғылыми еңбектерде, публицистикалық мақалаларда жиі кездеседі.

Осы үш негізгі мәтін түрі бір-бірімен тығыз байланысты. Кез келген көлемді шығармада әңгімелеу де, сипаттау да, пайымдау да қатар кездесуі мүмкін. Демек, мәтін түрлерін ажырата білу – тілдік норманы дұрыс қолдануға, ойды нақты әрі дәл жеткізуге мүмкіндік береді.

Мәтіннің жалғасы:

Мәтінмен жұмыстың маңызы – тыңдаушылардың ойлау қабілетін арттыруға, сөйлеу шеберлігін қалыптастыруға, адами ізгі, эстетикалық тәрбие беруге, әдеби және тарихи деректерді түсіну болып табылады.

Жалпы мәтін бес түрлі қызмет атқарады.

- ❖ Мәтін тыңдаушыға білім береді.
- ❖ Мәтін – оқуға үйрету құралы.
- ❖ Мәтін тыңдаушының ойын дамытады.
- ❖ Мәтін тәрбиелік міндеттерді шешеді.
- ❖ Мәтін арқылы тыңдаушылардың тіл байлықтары дамиды.

2-тапсырма. Түсіндірме сөздікпен жұмыс. Есіңізге сақтап алыңыз.

- ❖ адамдар арасындағы—
- ❖ қарастырады—
- ❖ ойды жеткізу—
- ❖ ақпаратты сақтау—
- ❖ басты құрал—
- ❖ мақсаты—
- ❖ әрекет—
- ❖ әңгімелеу мәтіні—
- ❖ көркем әңгіме—
- ❖ ажырата білу—
- ❖ мүмкіндік береді—
- ❖ тығыз байланыс—
- ❖ бір-бірімен—

Әңгімелеу мәтіні.

Кеше университет қабырғасында ерекше бір іс-шара өтті. Таңертеңнен бастап студенттер жиналып, үлкен конференцияға дайындалды. Сағат онға таман мәжіліс залына ғалымдар, оқытушылар мен қонақтар жиналды.

Алғашқы сөзді университет ректоры алып, ғылыми ізденістің жастар үшін маңызын атап өтті. Одан кейін әр факультеттен келген студенттер өздерінің жобаларын таныстырды. Бірі – экологиялық мәселелерді шешу жолдарын ұсынса, енді бірі – жасанды интеллекттің болашағы жайлы баяндама жасады.

Тыңдаушылар қызығушылықпен сұрақ қойып, пікір алмасты. Кешке қарай конференция қорытындыланып, үздік жобалар марапатталды. Сол күні барлық студент ерекше әсер алып, ғылым жолында еңбек етуге деген ынтасы артты. Демек, бұл – әңгімелеу мәтіні.

07

Сипаттау мәтіні.

Көктемгі таң ерекше әсем. Аспан мөлдір, көгілдір түске боялған. Күннің нұры жер бетіне алтын сәулесін төгіп, айналаны жайнатып тұр. Ауыл сыртындағы жасыл алқап көздің жауын алады: қалың өскен шөп арасынан алқызыл қызғалдақтар мен сары бәйшешектер қылтиып шығып, табиғаттың сәнін кіргізеді.

Алыстан қарағанда, тау бөктері бұлдырап көрінеді. Оның етегіндегі бұлақтың суы мөлдір, сыңғырлап ағып жатыр. Құстардың әуезді үні, самал желдің сыбдыры барлығы үйлесіп, әдемі бір көрініс жасайды.

Табиғаттың осындай сәттері адамның жан дүниесін тыныштандырып, көңілін көтереді. Бұл мәтінде заттар мен құбылыстардың белгілері, түр-түсі, дыбысы, табиғи көрінісі бейнеленген. Яғни, бұл – сипаттау мәтіні.

08

Пайымдау мәтіні.

Адам өмірінде білімнің рөлі өте маңызды. Себебі білім – тұлғаның жан-жақты дамуына, қоғамда өз орнын табуына мүмкіндік береді. Егер адам үздіксіз ізденіп, жаңа мәліметтерді меңгеріп отырмаса, заман талабына сай бола алмайды. Білімді болу – тек ақпаратты жинақтау емес, сонымен қатар сол білімді тәжірибеде қолдана білу.

Мәселен, қазіргі ақпараттық қоғамда жаңа технологияларды меңгермеген маманның еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуы қиын. Сондықтан әрбір адам өз білімін жетілдіріп отыруға міндетті. Қорытындылай айтқанда, білім – жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның дамуының негізі.

Білімсіз қоғам алға баспайды, ал білімді ұрпақ – болашақтың кепілі. Бұл мәтінде ой дәлелдеу, талдау және қорытынды жасау арқылы берілген. Демек, бұл – пайымдау мәтіні.

09

3-тапсырма. Әңгімелеу мәтіні бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

- ❖ Әңгімелеу мәтінінің негізгі оқиғасын қысқаша баяндаңыз.
- ❖ Оқиғаның басталуы, дамуы, қорытындысын бөліп көрсетіңіз.
- ❖ Мәтіндегі іс-әрекеттерді ретімен тізіп шығыңыз.
- ❖ Әңгімелеу мәтінінде қандай уақыт пен кеңістік көрсетілгенін анықтаңыз.
- ❖ Осы мәтінге ұқсас шағын әңгімелеу мәтінін өзіңіз жазыңыз.

4-тапсырма. Сипаттау мәтіні бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

- ❖ Мәтінде табиғаттың қандай белгілері сипатталғанын жазыңыз.
- ❖ Сипаттау мәтінінде қолданылған сын есімдерді теріп жазыңыз.
- ❖ Автор бейнелілікті арттыру үшін қандай көркем сөздер қолданған?
- ❖ Табиғат көрінісін сипаттайтын тағы екі сөйлем құрастырыңыз.
- ❖ Осы сипаттау мәтінін ғылыми сипаттау стиліне өзгертіп жазыңыз.

5-тапсырма. Пайымдау мәтіні бойынша сұрақтарға жауап беріңіз.

- ❖ Мәтіндегі негізгі ойды анықтаңыз.
- ❖ Автордың ойын дәлелдеуге арналған 2 дәйекті көрсетіңіз.
- ❖ Мәтін соңындағы қорытындыны өз сөзіңізбен қайта құрастырыңыз.
- ❖ «Білім – болашақ кепілі» деген ойды кеңейтіп жазыңыз.
- ❖ Пайымдау мәтінін қысқаша жоспар түрінде көрсетіңіз.

6-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіз.

- ❖ Әңгімелеу мәтіні мен сипаттау мәтінінің айырмашылығы неде?
- ❖ Пайымдау мәтінінде дәлел мен қорытынды қандай қызмет атқарады?
- ❖ Әңгімелеу мәтінінде оқиға дамуының кезеңдерін қалай ажыратуға болады?
- ❖ Сипаттау мәтінінде адамның эмоциясы қалай көрінеді?
- ❖ Осы үш мәтіннің қайсысы ғылыми стильге жақын, неге?

7-тапсырма. Берілген сұрақтарға жауап беріңіз.

- ❖ Газеттен бір мақаланы оқып, мағынасын түсініп, мәтінде не айтылғанын айтып беріңіз.
 - ❖ Өздеріңіз көрген бір оқиғаға байланысты мәтін құрастырып келіңіз. ●-----● ●-----●
 - ❖ Елімізде болып жатқан жаңалықтардан өз пайымдауларыңызбен мәтін жазыңыз.
 - ❖ Бір қызықты жағдайды ойластырып мәтін құрастырып көріңіз.
-

Мысал ретінде Абайдың Оныншы қара сөзін алайық. Онда Абай былай дейді (қысқаша мазмұны):«Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпен табылады...».

Бұл қара сөзде Абай адам білімге не үшін ұмтылатынын түсіндіреді, дәлел келтіреді, қорытынды жасайды.

Талдау: Мәтіннің түрі: Пайымдау мәтіні

Себебі: Ойды дәлелдеп жеткізеді.

Логикалық жүйелілік бар. Адамның ғылымға құштарлығы туралы қорытынды жасайды. Көркем бейнелеуден гөрі, ой тұжырым мен дәлел басым.

Қорытынды: Абайдың Оныншы қара сөзі – пайымдау мәтінінің үлгісі.

Мұхтар Әуезовтің шығармасынан бір үзінді алып, оны мәтін түріне ажыратып көрейік. Үзінді («Көксерек» әңгімесінен): «Көксерек әлі күнге дейін ауылға үйренген жоқ. Үнемі жортақтап, айналаға сақтана қарайды.

Оның көзінде адамға деген өшпенділік бар сияқты. Қорадағы иттерді көрсе, ырылдап, үстіне атылуға дайын тұрады».

Талдау: Бұл жерде Көксеректің қимылы, мінезі, түр-сипаты бейнеленген. Кейіпкердің әрекеті арқылы оның табиғаты мен ерекшелігі көрсетіледі. Автор құбылысты суреттеп, әсерлі етіп беріп отыр.

Мәтіннің түрі: Сипаттау мәтіні. Негіздеме: кейіпкердің (Көксеректің) сыртқы қимылы, мінез-құлқы сипатталған, яғни құбылыстың белгілері суреттеліп тұр.

Қорытынды: Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» әңгімесіндегі бұл үзінді – сипаттау мәтінінің үлгісі.

Әңгімелеу мәтінінің мысалы ретінде Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні» әңгімесінен қысқа үзінді алып көрейік.

Үзінді: «Қыс қатты болып, боран үдеп тұрған кез еді. Қарлы боранға қарамай, ауылдан шыққан жалғыз шана ызғытып келе жатты. Шананың ішінде жас Ғазиза мен қасында отырған жолаушылар бар еді. Олар боранның күшімен біресе жоғалып, біресе қайта көрініп келе жатты».

Талдау: Бұл үзіндіде белгілі бір оқиға барысы баяндалып тұр. Уақыты (қыс, боран), орны (жол үсті), кейіпкерлері (Ғазиза және жолаушылар) анық көрсетілген. Әрекет бірінен соң бірі дамып, алға жылжып отыр.

Мәтіннің түрі: Әңгімелеу мәтіні. Негіздеме: оқиға уақыт пен кеңістік аясында баяндалған, іс-әрекет желісі бар.

Үй тапсырмасы:

- ❖ Мәтінді оқып, әңгімелеңіз.
- ❖ Сөздерді, термин сөздерді жаттап, есте сақтаңыз.
- ❖ Мәтіннен сөз тіркестерін тауып, сөйлем құрастырыңыз.
- ❖ Бір шығарманы алып қай мәтін түріне жататынын анықтаңыз.

**Назар
аударғандарыңызға
рақмет!**

19